

به نام خداوند جان و خرد

تاریخ اسلام

(جاری بر اساس مالی و سیاسی و... از پشت نمایان حکومت اموی)

تألیف دکتر تهماسب آملی

انتشارات اندیشه زرین

۱۳۸۹

سرشناسه: طالبی، تهماسب، ۱۳۵۲-
عنوان و نام پدیدآور: تاریخ اسلام: (جستاری بر مسائل مالی و سیاسی ... از بعثت تا پایان حکومت
اموری)/مؤلف تهماسب طالبی.

مشخصات نشر: قزوین: اندیشه زرین، ۱۳۸۹.

مشخصات ظاهری: ۲۴۰ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۷۵۸-۶۱-۰

وضعیت فهرست نویسی: فیبا.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: اسلام - تاریخ

موضوع: امویان - تاریخ

رده‌بندی: کنگره ۱۳۸۹ ت ۲ ط ۳۵/۶۳ DS

رده ی دی.ی: ۹۰۹/۰۹۶۷۱

شماره ثبت‌شناسی ملی: ۲۱۱۵۸۴۷

تهران - صادقیه - بلوار فردوس - خیابان ویرمهر - خیابان ششم - ۸۷۰ - تلفن: ۴۴۰۸۲۵۶۹ - همراه: ۰۹۱۹۲۸۵۹۵۵۰

قزوین - خیابان خیام بین چهار راه خیام - ۲۰۱ - تلفن: ۳۳۶۲۸۶۹ - همراه: ۰۹۱۲۵۸۲۸۰۳۸

تاریخ اسلام

(جستاری بر مسائل مالی و سیاسی و... از بعثت تا پایان حکومت امویان)

مؤلف: دکتر تهماسب طالبی

صفحه آرا: راضیه لاهیجی

نوبت چاپ: اول - ۱۳۸۹

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۳۰۰۰ تومان

لیتوگرافی، چاپ: سعیدی

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۸۵۷-۶۱-۰

فهرست

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
فصل اول: نگاهی مختصر بر اوضاع مالی عربستان قبل از اسلام	
۷	نگاهی مختصر بر اوضاع مالی عربستان قبل از اسلام
فصل دوم: نگاهی به سیاست مالی مسلمانان در زمان پیامبر و خلفای راشدین	
۱۹	۱-۲- سیاست مالی پیامبر اکرم (ص)
۲۷	۲-۲- سیاست مالی ابوبکر
۳۳	۳-۲- سیاست مالی عمر
۴۰	۴-۲- سیاست مالی عثمان
۴۸	۵-۲- سیاست مالی امام علی (ع)
فصل سوم: چگونگی تشکیل دیوان های مالی و اداری	
۵۹	۱-۳- دیوان در لغت و اصطلاح
۶۱	۲-۳- چگونگی نگهداری اموال و مصرف آن قبل از تاسیس دیوان
۶۵	۳-۳- نظری بر چگونگی تاسیس دیوان
فصل چهارم: بررسی سیاست های مالی سفیانیان و امویان	
۷۵	۱-۴- سیاست مالی معاویه بن ابی سفیان
۸۳	۲-۴- سیاست مالی یزید بن معاویه
۸۷	۳-۴- عبدالملک بن مروان و سیاست های مالی او

- ۴-۴ سیاست های مالی ولید و سلیمان بن عبدالملک..... ۹۶
- ۴-۵ سیاست مالی عمر بن عبدالعزیز..... ۱۰۱
- ۴-۶ سیاست مالی یزید بن عبدالملک..... ۱۰۶
- ۴-۷ سیاست مالی هشام بن عبدالملک و خلفای پس از او..... ۱۰۹

فصل پنجم: انواع دیوان های مالی و اداری

- ۵-۱ دیوان برید..... ۱۱۷
- ۵-۲ دیوان بیت المال..... ۱۲۲
- ۵-۳ دیوان جند..... ۱۲۸
- ۵-۴ دیوان حاجب..... ۱۳۵
- ۵-۵ دیوان عاتم..... ۱۳۸
- ۵-۶ دیوان نراج..... ۱۴۳
- ۵-۷ دیوان رسایر..... ۱۵۰
- ۵-۸ دیوان صدقات..... ۱۵۹
- ۵-۹ دیوان قضا..... ۱۶۵
- ۵-۱۰ دیوان محتسب..... ۱۷۱
- ۵-۱۱ دیوان مظالم..... ۱۷۵
- ۵-۱۲ دیوان وزارت..... ۱۸۰

فصل ششم: جزیه و چگونگی اخذ آن

- ۶-۱ کلمه ی جزیه و سابقه ی تاریخی آن..... ۱۸۷
- ۶-۲ جزیه در زمان خلفای راشدین..... ۱۸۹
- ۶-۳ جزیه در زمان مروانیان و سفیانیان..... ۲۰۴

فصل هفتم: نتیجه، ضمایم و منابع و مآخذ

- نتیجه..... ۲۱۵
- ضمایم..... ۲۱۹
- منابع و مآخذ..... ۲۲۹

مقدمه

شبه جزیره‌ی عربستان در امتدادی ایه جنوب غربی آسیا قرار گرفته و تقریباً دومیلیون و ششصد هزار کیلومتر مربع مساحت دارد و از پنج طرف به دریا محدود، و دارای آب و هوای گرم و خشک و زمین‌های بی حاصل بوده که غالباً با صوت ریگزارهای عظیم می باشد، تا قبل از ظهور اسلام مورد توجه دو ابر قدرت ایران و روم برای تسلط بر جهان همواره با یکدیگر پیکار می کردند نبود و اهمیت چندانی در نظر آنان این شبه جزیره نداشت و همین امر سبب شده بود که این بخش از جهان از سلطه و نفوذ ایاتان مصون بماند. اما بعضی از نقاط این شبه جزیره که از نظر تجاری و سوق الجیشی مهم بود از تعرض این دولت دو مانده و در نتیجه آن سرزمین ها را برای عبور کاروان های تجاری و لشکریان خود تحت استیلا در آورده بودند. ایران و روم علاوه بر منازعات سیاسی از لحاظ دین و عقیده نیز با هم اختلاف داشتند که این اختلاف ها موجبات جنگ و درگیری متمادی را میان دو دولت فراهم می ساخت.

دراویل قرن هفتم میلادی در شبه جزیره عربستان واقعه ای رخ داد که تاریخ جهان را دگرگون ساخت. در این زمان اقوام عرب در شبه جزیره با زندگی بدوی و چادرنشینی روزگار سپری می نمودند و با روش بیابانگردی و از طریق دامپروری امرار معاش می کردند و آیین بت پرستی یا ستایش نمادهای طبیعی «توتم» و اعتقاد به «تابو» در میان آنان رواج داشت و آثار مذهب «توتمیسم» که کهن ترین تجلی مذهبی در انسان بدوی است در اعراب دوران جاهلیت پدیدار بود و بت ها به خصوص بت های خانه ی کعبه (هبل - لات - منات و عزی) بزرگ ترین

معبود بت پرستان آن سرزمین به حساب می آمد.

در این عصر مرد خردمند و درستکاری بنام محمد (ص) در دره‌ی مکه به دنیا آمد. زندگانی پرماجرا و سراسر حادثه‌ی او با سایر همگانش فرق زیادی داشت. وی با این که از طفولیت طعم تلخ یتیم بودن را چشیده بود ولی تحت سرپرستی عموی بزرگوارش، ابوطالب بزرگ شده و در عنوان جوانی در امانتداری و صداقت سرآمد و زبانزد همگان شد و به خاطر همین خصایص، مردم به او لقب محمدامین را دادند.

محمد بن عبدالله (ص) با الهام گرفتن از دستورات الهی دین خود را آشکار ساخت و مردم را به پرستش خدای یگانه دعوت نمود. او با تحمل ۲۵ سال کارهای طاقت فرسا مشقات زیادی را متحمل شد تا توانست دهه‌هایی از مردان جنگجوی عرب را تحت لوای یکتاپرستی درآورد و در تعلیم و تربیت آن‌ها بنان کوشید که اتحاد و همبستگی آن مردان جنگجوی حتی سال‌ها پس از رحلت آن حضرت نیز پایدار ماند. چنان که استیلای اعراب به سرزمین‌های ایران و حتی (شام) که جزء قلمرو روم بودند نیز کشیده شد. سال‌ها بعد از هجرت در اسلام اهمیت به سزایی دارد و هجرت پیامبر اکرم از مکه به مدینه بزرگ‌ترین تحول را در تمدن و فرهنگ اسلامی به وجود آورد و در قرآن مجید نیز به کرات به هجرت اشاره شده است. در ۲۱۸ هجری قمری سوره‌ی بقره خداوند می‌فرماید: «وَالَّذِينَ آمَنُوا

وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الْأُولَىٰ» ی‌رحون رحمت الله والله غفور رحیم». آنان که به دین اسلام گرویدند و از وطن خود هجرت نموده و در راه خدا جهاد کردند ایشان امیدوار و منتظر رحمت خدا باشند که خدا به آنان بخشا شده و مهربان است.» و یا در آیه‌ی چهل سوره‌ی نحل چنین آمده است: «وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنبُوءَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَآ أَجْرَ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ» و کسانی که پس از آنکه ستم بدگی، به خاطر خدا مهاجرت کردند بی تردید آنان را در دنیا جای نیکویی می‌دهیم و بی شک پادشاه آخرت بزرگ‌تر است اگر می‌دانستند».

با توجه در آیات قرآن کریم، هجرت مخصوصاً هجرت اعتقادی و سرّی، به ررت یک اصل بزرگ و مقدس نمود پیدا کرده و به عنوان یک «واجب» کفایی و هم ردیف جهاد از آن یاد شده است، با دقت در جریانات تاریخی نیز مشاهده می‌نماییم که، در ورای هر تمدن و پیشرفتی نمونه‌ای از وجوه هجرت نهفته است و به عبارتی در تاریخ یا اساطیر جوامع بزرگ از هجرتی حکایت می‌کند، که باعث انقلاب و تحول بزرگی در آنان شده است.

مهاجرت مسلمانان از مکه به مدینه تحول نویی را در تاریخ اسلام، در شرب ورق زد. پرحادثه‌ترین و مهم‌ترین بخش از زندگی پیامبر اسلام را همین مقطع تاریخی هجرت تا رحلت تشکیل می‌دهد. در این ایام بود که حکومت مدینه تشکیل شد و پیامبر توان یافت که مخالفان

اسلام را فرو نهند و دعوت خود را در شبه جزیره گسترش دهد و با نوشتن نامه‌ها و اعزام سفیرانی به بیشتر کشورهای همجوار، آنان را به اسلام دعوت کند.

رسول خدا بعد از ورود به یثرب اولین اقدام خویش را با بستن پیمان دوستی میان مسلمانان مکه و مدینه به انجام رسانید، و در طی قراردادی که راجع به وحدت مهاجر و انصار نوشت با یهود نیز شرط و پیمان کرد و آن‌ها را به شرط مسالمت از تعرض مصون قرار داد. تا آن زمان میان مردمان مکه و یثرب خصومت دیرپایی وجود داشت، با بسته شدن این پیمان، دشمنی‌ها برطرف شد و به کالبد اجتماع روح تازه‌ای دمیده گردید. چنان که در قرآن کریم در این باره می‌خوانیم:

«و نعمت خدا را بر خود یاد کنید آن گاه که دشمنان یکدیگر بودید، پس میان دل‌های شما الفت انداخت، به لطف او برادران هم شدید؛ و بر کنار پرنگاه آتش بودید که شما را از آن رهانید، (آل عمران: ۱۰۳)»

با راهنمایی‌های رسول اکرم در مدینه، تمام تلاش‌ها هماهنگی یافت و فعالیت‌ها هدفمند گردید، و شیرازه‌ی پایداری و اتحاد و همبستگی به ظهور پیوست. هدف استقرار یک رژیم سیاسی نیرومند بر اساس مکتب اسلام در شبه جزیره عربستان و سایر جهان بود، تا همان گونه که مدینه کانون قدرت معنوی و سیاسی جزیره گردید بود، کل جزیره عربستان نیز به پایگاهی برای توسعه‌ی نفوذ اسلام در سراسر جهان تبدیل گردد. این گونه زندگی پرآشوب و پرتلاش محمد (ص) آغاز می‌شود، خبرگزاران و دسته‌های کوچک و بزرگ سپاه و هیأت‌های تبلیغاتی پیایی از دروازه‌ی مدینه خارج می‌شوند و پس از انجام مأموریت‌های محوله لازم باز می‌گردند. با شروع جنگ‌ها، کارنامه‌ی اسلام به گونه‌ی پایداری و درخشان‌تری آغاز می‌شود. لازمی فتوحات که زیر بنا و اساس آن از زمان پیامبر اکرم (ص) بنا نهاده شد، به دیالکتیک تشکیلات و سیستم اداری منظمی را می‌طلبد. با وجود این به دلیل وسعت نه چندان زیاد جامعه اسلامی در زمان رسول اکرم (ص) خود حضرت فرماندهی ارتش مسلمانان و پیشوای نمازگزاران، حاکم و دادرس آن‌ها به شمار می‌آمد.

با گذشت زمان و بعد از پایان هر غزوه‌ای، تقسیم غنائم نیز توسط پیامبر انجام می‌یافت. ولی هر چه بردمانی امورات افزوده می‌گردید لزوم استفاده از افراد دیگر در امر کتابت و منشی‌گری احساس می‌شد، چنان که علی (ع) و عثمان مسئولیت نویسنده‌گی وحی را عهده‌دار بوده و زید بن ثابت علاوه بر این که به کار کتابت وحی می‌پرداخت، نامه‌های مربوط به سران دول و پادشاهان را نیز می‌نوشت.^۱

بعد از وفات پیامبر (ص) در سال یازدهم دایره‌ی فتوحات بیش از پیش گسترش یافت، و حدود و وسعت قلمرو حکومت مسلمانان از شبه جزیره‌ی عربستان تجاوز نمود، و این گسترش فتوحات با گرد آمدن اموال فراوان به ایجاد و تأسیس تشکیلات اداری گسترده‌تر و منظم‌تری نیاز داشت به طوری که دیوان بیت‌المال برای اولین بار توسط عمر و بنا به پیشنهاد "هرمزان" و بر اساس تشکیلات دوره‌ی ساسانی بوجود آمد، بعدها نیز دیوان‌ها و تشکیلات جدید دیگری پدید آمد، و تشکیلات اداری شکل کامل‌تر و جامع‌تری به خود گرفت.

تشکیلات اداری و سیستم دیوان سالاری که بعدها به اوج و تکامل خویش در زمان عباسی رسید، در واقع یکی از دستاوردهای بزرگ و چشمگیر خلافت اسلامی بود که با تقلید از ایران ساسانی و روش‌های شرفی در جامعه‌ی اسلامی بنا نهاده شد. سنگ بنای این فرهنگ عظیم تشکیلاتی و سازمانی بر اثر فتوحات و برخورد با تمدن‌های دیگر پدید آمد و به عبارت دیگر اسلام یک امپراتوری عظیم نوینی جای خود را داد، که موارث و آداب بی‌زیان اقوام مختلف را گرفته و با درآمیختن آن‌ها چیز تازه‌ای ساخت.

این جانب بررسی کوتاهی درباره‌ی تاریخ اسلام، با تکیه بر امور مالی و اداری و... را "برای تحقیق برگزیده‌ام، با این وصف از آن دارم، که گزارش فوق بدون نقص نخواهد بود، و مطالب آن به معنای این است و جز این نیست نباید منت گذاشت، بلکه درست‌ترین کلام را برای آغاز سخن اعتراف به نواقص موجود در این گزارش مردانم، وجود این نواقص مسلماً از دیدی اهل تحقیق پوشیده نخواهد ماند. البته نقص نه به علت آن است که در بررسی و تحقیق آن‌طور که شایسته‌ی یک بحث علمی و تحقیقی است تلاش‌هایی نشده باشد، بلکه به علت اشکال و نارسایی است که با توجه به بُعد زمانی زیاد و کمبود زمینه‌ی مأخذ و منابع مربوط به این گونه موضوعات به ویژه در محدوده‌ی زمانی قرن اول و نیمه‌ی قرن دوم هجری وجود دارد. در حال تا آن‌جا که توان و بضاعتم یارایی داشت و با توجه به منابع موجود "که در فهرست منابع رماخذ ارايه شده است" و با عنایت به حدیث معروف عربی خیر اللکلام ما قلّ ودل" به تدوین این نوشته اقدام نمودم، با امید به این که راهگشایی برای دیگر دست‌انداران این رشته باشد که من بعد در این راه کام خواهند نهاد.